

Industrimiljöer (industriella produktionsmiljöer)

Under senare år har diskussioner och utredningar rörande vårt industrihistoriska kulturarv stått i fokus. I *"Frågor till det industriella samhället"* (SOU 1999:18) används begreppet *"Industrialismens samhälle"*. Industrialismens samhälle definieras av ett industriellt produktionssätt. Beteckningen används som ett samlande begrepp för kulturmiljövårdens strävan att idag beakta de sammanhållna miljöer som konstituerar ett industrisamhälle, i stället för att som tidigare uppmärksamma de enskilda, kanske mer spektakulära, objekten.

När den ekonomiska utvecklingen i Sverige under de senaste hundra åren beskrivs, så skildras en utveckling från jordbrukssamhälle till industrisamhälle och vidare in i dagens och framtidens kunskaps- eller informationssamhälle. Samtidigt ses industrisamhället, vilket ju fortfarande har en stor giltighet idag, som en betydande del av vår identitet, såväl lokalt, regionalt som nationellt. När det gäller det industriella kulturarvet så finns det inga garantier för att det tas till vara eller levandegörs, om det inte åtnjuter ett speciellt skydd. Mer omfattande industrimiljöer, t ex bruksmiljöer, kräver dock stora insatser såväl ekonomiskt som personellt för att kunna bibehållas.

De kulturhistoriskt intressanta industrimiljöerna i Värnamo kommun kännetecknas av en relativ småskalighet.

Det kan vara svårt att ringa in vad som konstituerar en industrimiljö. Det kan innefatta olika saker:

- det arkitektoniskt intressanta skalet kring en nu försvunnen näring,
- lämningar av specifikt teknikhistoriskt intresse,
- arbetslokalerna med bevarad teknisk utrustning.

Ett grundläggande kriterium för en industrimiljö är att en serietillverkning med hjälp av maskinell utrustning har ägt rum på platsen.

När Sverige tog klivet in i industrialismens samhälle under slutet av 1800-talet, gavs ofta industribyggnaderna ett attraktivt formspråk i tidens arkitekturstilar. I tätortsmiljöer placerades byggnaderna ofta i centrala, dominerande, lägen.

Länsstyrelsen i Jönköpings län har under 1990-talet inventerat verkstäder, industrier och kommunaltekniska verk med den avgränsningen att de äldsta delarna har uppförts före 1966. Denna inventering har resulterat i rapporten *"Kulturhistoriska industrimiljöer i Jönköpings län"* (1998).

Vid Riksantikvarieämbetet pågår ett arbete med ett nationellt industriminnesregister.

Till de industriella produktionsmiljöerna brukar kvarnar räknas, fast de lika väl kan anses ha sin hemvist inom en agrar produktionsmiljö. I Värnamos socknar har det funnits gott om lämpliga vattendrag, där vattenkraften har kunnat utnyttjas för att driva kvarnhjul och senare turbiner. De märkligaste lämningarna i bevarade kvarnmiljöer är kanske egentligen inte själva kvarnbyggnaden, utan den teknikhistoria den representerar: malningsteknik, utnyttjande av vattenkraft, dammbyggnad. En storslagen fångdamm finns vid Krusebackens kvarn, vid sydändan av vägsträckningen Getaryggarna i Rydaholm. En hög och välbyggd fördämningsmur av gråsten, uppförd 1881, avgränsar dammen från vägen.

Inom kommunen är endast en kvarn i drift idag, Slättö kvarn i Torskinge. Här mals mestadels fodersäd. En välbevarad kvarnmiljö återfinns i Hemmershult i Fryele.

Vid en del vattendrag kom kvarnarna att med tiden kompletteras med och senare ersättas av, kraftstationer. Så skedde bland annat vid Forsheda Kvarnagård i Forsheda och vid Lanna kvarn i Kulltorp.

Kvarnarna hade en stor betydelse som lokala mötesplatser. I kvarnkammaren samlades man och dryftade händelserna i bygden, medan kvarnstenarna malde.

Järnbruken utgör mer storskaliga industriminnen. Fyra stycken järnbruk har funnits i Värnamo kommun, med bruksmiljöerna bevarade i skiftande utsträckning.

Ursprunget till Hörle bruk och Hörle samhälle i Värnamo socken är det vattenfall som finns i Lagan. Redan under 1300-talet utnyttjades fallhöjden som kraftkälla och en kvarn uppfördes.

Justus Baak, Amsterdam ägde Tabergs bruk från 1652. Pga. vattenbrist i Tabergsån sökte han i sonen Lorentz Baaks namn tillstånd att bygga stångjärnshammare vid Hörlefallet. Tackjärn hämtades från Taberg. Kvarnruinen och två magasin är bevarade. Ett bostadshus i Smedbyn är idag AB Hörle Bruks kontor. Hörle bruk kom att under delar av 1700-talet utgöra tyngdpunkten i Tabergs bergslags bruksdrift. Under Hörle hörde även stångjärnsverken Karlsfors och Lindstadsfors. Herrgårdsanläggningen stod klar 1746.

År 1668 lät Christian Hempel uppföra ett järnbruk i Ohs i Gällaryd, med masugn, stångjärnshammare och ett manufakturverk. Masugnen var i bruk åren 1668 – 1705 och från 1747 fram till 1880. Stångjärnshammaren drevs 1668 – 1869. Bruket förlades vid den uppdämda ån Osån, där denna börjar sitt lopp från sjön Rusken mot sjön Lyen. Som råvara användes sjö- och myrmalm från kringliggande sjösystem. Av produktionsbyggnaderna från järnbrukstiden är endast den stora kolladan bevarad. Till brukstiden hör herrgårdsanläggningen och ekonomibygnaderna för jordbruket.

Vid Källundasjöns södra ände i Kärda ligger Gamla Åminne. I ravinen mellan den befintliga bebyggelsen och Källundasjön återfinns ruinerna efter det järnbruk som en gång fanns på platsen. Bruket grundlades 1826 av lagman Carl Danckwardt. Den tidigaste byggnaden på platsen var masugnen som blåstes för första gången mot 1820-talets slut. Som råvara användes sjömalm, dock ej från Källundasjön då malmen härifrån inte hade tillräckligt bra kvalitet. Sjömalm fraktades i stället från Bolmen och Vidöstern och bearbetades till tackjärn vid bruket. År 1899 flyttade verksamheten till det som till en början kom att kallas Nya Åminne, beläget vid järnvägen och Vidöstern, söder om Värnamo. Här fick man närmare till råvaran, sjömalmen från Vidöstern. Den vid den här tiden nyligen färdigställda järnvägen Skåne – Småland, som passerade genom Nya Åminne, erbjöd bättre transporter av det färdiga gjutgodset. Bruket lades ned 1934, då masugnen blåstes för sista gången, bland annat för att det ansågs att det inte gick att utvinna mer sjömalm ur Vidöstern. Industribyggnaderna från 1910-talet med länets enda bevarade masugn, med gjuteri, verkstad, kollada, våghus mm finns kvar. Byggnaderna är i färd med att återställas till ursprungligt skick.

Bebyggelsen i Åminne har ingen tydlig bruksprägel, dvs. med en hierarkisk ordning mellan arbetsplats, arbetarbostäder, herrgård. De gamla arbetarbostäderna är ombygda och tämligen förändrade.

Byggnader och miljöer knutna till kommunal teknik, dvs. vattenverk, elverk, kraftstationer, reningsverk, uppfördes ofta i tidens aktuella arkitekturstilar. Karlsfors kraftstation i Lagan från 1916, sydost om Hörle i Värnamo, har ett nationalromantiskt

formspråk med en fasad i rött tegel, trappgavlar och blinderingar. Arkitekt var Karl Höie, Oslo, en av brukets ägare sedan 1912.

Kraftstationen i Hörle, ritad av samme arkitekt, uppfördes 1922 med inspiration från Bruksherrgårdens mittparti i palladiansk stil.

Värmeshults kraftstation i Gällaryd uppfördes 1936 med ett funktionalistiskt formspråk, en rektangulär byggnad med slätputsade fasader. Även byggårets siffror på fasaden har ett grafiskt typsnitt som hör hemma i funktionalismen.

Värmeshults kraftstation i Gällaryd, invigd 1936

Med tillväxten av tätorter ställdes ökande krav på ett samhälleligt engagemang i försörjning med kommunal teknik, dvs. vatten, avlopp, elektricitet. Byggnaderna som inrymde dessa verksamheter kunde ofta få en omsorgsfull arkitektonisk utformning på samma sätt som kraftstationerna ovan.

En reservkraftstation uppfördes 1927 vid Jönköpingsvägen 39 i Värnamo, av Hörle Bruks Elverk som nyttjade den till sina abonnenter. Porten är försedd med stiliserade åskviggas i smide.

En teknisk byggnad i det lilla formatet utgör den transformatorstation som återfinns i hörnet av Götavägen. Byggnadsåret 1938 finns angivet på byggnaden i rött tegel och betongglas, täckt med ett tälttak.

Arbetarbostäder, tjänstebostäder

Idag har sammanhanget arbetsplats/bostad brutits. De lantbrukar- och förmansbostäder som en gång uppfördes på större gårdar hyser idag inte anställda, då jordbruket oftast sysselsätter endast ägarfamiljen eller delar av denna. Arbetar- och tjänstemannabostäder i anslutning till järnbruk och industrier fungerar fortfarande som bostäder men har i allmänhet sålts ut av företaget och friköpts av brukarna. Personalbostäder vid vårdinrättningar har ersatts av vanliga bostäder.

På Ohs Bruk i Gällaryd ligger de fyra smedsbostäderna, "Bruket", samlade i en grupp norr om industriområdet.

I anslutning till Forshedaverken i Forsheda Kvarnagård byggdes på 1950-talet en rad med fem stycken bostadshus norr om industribyggnaderna.